

Vergeving nader bekeken

Handelingsvermogen en de context van vergeving na seksueel misbruik in een pastorale relatie¹

WILCO DE VRIES
theoloog

JONATHAN RUTLEDGE
filosoof

KATE JACKSON-MEYER
onderzoeker

ALLARD SIERKSMA
klinisch psycholoog

HANNEKE SCHAAP-JONKER
klinisch godsdienstpsycholoog

RICHARD COWDEN
sociaal psycholoog

SAMENVATTING

Vanuit de geesteswetenschappen en psychologie is er ruime empirische onderbouwing voor de positieve effecten van interpersoonlijke vergeving voor menselijk floreren. Anderzijds zijn er publicaties die aandacht vragen voor de schaduwzijde van vergeving. Vergeving kan onder bepaalde omstandigheden bijdragen aan het schaden van mensen of gebruikt worden om slachtoffers het zwijgen op te leggen. In dit hoofdstuk analyseren we de relatie tussen handelingsvermogen (*agency*)² en vergeving na seksueel misbruik binnen een pastorale relatie (SMPR). We ontwikkelen een gelaagde visie op vergeving dat laat zien wanneer en hoe vergeving kan bijdragen aan het welzijn van slachtoffers van SMPR, en wanneer het misplaatst is en schade berokkent. Het verband tussen handelingsvermogen en vergeving bij SMPR onderzoeken we aan de hand van een model met zes niveaus: het misbruik zelf, persoonlijk, interpersoonlijk, sociaal, institutioneel en maatschappelijk. Aan de hand van bestaand empirisch onderzoek en een casestudy over SMPR geven we aan hoe deze onderscheiden niveaus invloed hebben op het handelingsvermogen van het slachtoffer en het onderscheiden van vergeving, verantwoordelijkheid en gerechtigheid. We bespreken enkele implicaties van ons contextuele model voor het adresseren van vergeving, het toewijzen van verantwoordelijkheid en recht doen aan slachtoffers binnen therapie en pastorale zorg. Daarnaast doen we aanbevelingen om recht te doen aan slachtoffers op institutioneel niveau, waaronder een voorstel voor een Waarheids- en Verzoeningscommissie binnen kerkelijke context. Tot slot doen we een voorstel voor vervolgonderzoek om de validiteit, toepasbaarheid en effectiviteit van het in dit hoofdstuk ontwikkelde contextuele model te toetsen.

TREFWOORDEN vergeving, seksueel misbruik, pastorale relaties, handelingsvermogen (*agency*)

INLEIDING

De publieke opinie over vergeving is de afgelopen dertig jaar subtiel veranderd. In de jaren negentig ontstonden talloze initiatieven en verschenen vele boeken die vergeving en verzoening aanbevelen als weg naar heling voor landen die waren verscheurd door etnisch geweld, genocide en onderdrukking (Tutu, 1999; Volf, 1996; Philpot, 2012, 2013). In dezelfde periode begonnen psychologen in toenemende mate belangstelling te krijgen voor empirisch onderzoek naar vergeving. Initieel richtte dit onderzoek zich vooral op interpersoonlijke vergeving, opgevat als een proces waarin negatieve gedachten, gevoelens of overtuigingen ten opzichte van een overtreder worden vervangen door positievere (McCullough et al., 1998). Hoewel empirisch onderzoek naar vergeving zich inmiddels ook heeft uitgebreid tot andere vormen van vergeving (zoals zelfvergeving en vergeving door God), blijft interpersoonlijke vergeving veruit de dominante onderzoekslijn (Griffin et al., 2020). De afgelopen drie decennia heeft een groeiende hoeveelheid onderzoek gesuggereerd dat interpersoonlijke vergeving positief samenhangt met diverse dimensies van gezondheid en welzijn (Cowden, 2024).

Naast deze positieve houding ten opzichte van vergeving is er een kleinere, maar snel groeiende focus ontstaan op de mogelijke schaduwzijde van interpersoonlijke vergeving. Vanaf de jaren negentig, maar vooral sinds de jaren 2000, is het besef gegroeid dat vergeving onder bepaalde omstandigheden kan worden misbruikt en mensen schade kan berokkenen.³ Een toenemend inzicht in de effecten van psychotrauma droeg bij aan deze verschuiving in de maatschappelijke opinie omtrent vergeving. Deze studies maakten mensen bewust van de complexiteit en noodzaak tot zorgvuldigheid wanneer we spreken over interpersoonlijke vergeving in situaties van diep onrecht, seksueel misbruik en machtsmisbruik (Herman, 1992; Van der Kolk, 2015). Hartverscheurende getuigenissen van slachtoffers die vertelden hoe zij gedwongen werden hun daders te vergeven om zo de status quo binnen families en kerken te beschermen, leidden begin jaren 2000 tot kritische analyses van interpersoonlijke vergeving (Arms, 2002; Crisp, 2007; Hood, 2003; Horsfield, 2002; Tracy, 1999).

Toen in de jaren 2000 de misbruikschandalen binnen de Rooms-Katholieke Kerk aan het licht kwamen, werd voor het grote publiek pijnlijk duidelijk hoe vergeving misbruikt kan worden om daders te beschermen ten koste van slachtoffers (Pisa, 2010). Bewustzijn over de mogelijk donkere kant van vergeving heeft zich steeds

Bewustzijn over de donkere kant van vergeving heeft zich steeds steviger verankerd in het publieke debat.

steviger verankerd in het publieke debat. In reactie op de verging van familieleden na de raciaal gemotiveerde moord op negen leden van de Emanuel African Methodist Episcopal Church in 2015 stelde Patton (2015) dat ‘de voortdurende vergeving [door mensen van kleur] de cyclus van aanvallen en misbruik in stand houdt ... keer op keer de mensen vergeven die niet ophouden ons te vermoorden, is een wanhopige poging om nog meer schade door blanke mensen aan mensen van kleur te voorkomen’. Ook de onthullingen over machts- en seksueel misbruik door de #MeToo-beweging hebben opnieuw vraagtekens gezet bij de relatie tussen interpersoonlijke vergeving en gerechtigheid.

De belangrijkste uitdaging voor het huidige vergevingsonderzoek is dan ook om een gelaagd begrip te ontwikkelen van vergeving: hoe en wanneer draagt vergeving bij aan welzijn en groei, en wanneer is vergeving ongepast of zelfs schadelijk (Worthington & Wade, 2020; Potts, 2022)? Dit hoofdstuk gaat in op deze uitdaging door de relatie tussen handelingsvermogen en vergeving in de nasleep van seksueel misbruik binnen een pastorale relatie (SMPR) te analyseren. We verkennen deze relatie omdat zowel wetenschappelijk onderzoek als getuigenissen van slachtoffers erop wijzen dat handelingsvermogen (of het ontbreken daarvan) een cruciale factor is in de vraag of vergeving leidt tot herstel en groei of juist tot verdere schade. Hoewel

vergeving vaak wordt beschouwd als een intrapsychisch proces van het slachtoffer (Worthington, 2020), speelt de bredere context een doorslaggevende rol in de vraag of een slachtoffer voldoende handelingsvermogen heeft om ten volle te kunnen vergeven (Sandage & Williamson, 2007; Worthington & Cowden, 2017). SMPR laat duidelijk zien hoe handelingsvermogen van het slachtoffer kan worden ondermijnd door allerlei contextuele factoren, ook die buiten de relatie tussen dader en slachtoffer liggen.

Aan de hand van een casestudy, de zogenaamde Danneels-tapes, willen we dit punt nader illustreren. Ze bevatten twee gesprekken tussen Mark Vangheluwe (slachtoffer van seksueel misbruik vanaf zijn vijfde tot zijn negentiende levensjaar), zijn oom Roger Vangheluwe (dader van het misbruik en bisschop van Brugge van 1985 tot 2010) en kardinaal Godfried Danneels (1933–2019). We beginnen met een passage uit het eerste gesprek, dat plaatsvond tussen kardinaal Danneels en Mark Vangheluwe (VRT, De Danneels-tapes, 2010):

Danneels: Ah! We kunnen ook, zoals ik al zei, vergiffenis vragen en vergiffenis geven, dat is ook nog een mogelijkheid.

Mark Vangheluwe: Dat is voor mij niet mogelijk, ik geloof daar niet meer in, als je al die dingen ziet, nee, dat kan toch niet.

Danneels: Dat is al veel gebeurd in de geschiedenis, en niet alleen in de kerk hoor, later ook. Het is erg en dat blijft erg, het verandert niet, maar euh, ja, zie je, als je oprecht vergiffenis vraagt, dan dragen we dat alle twee, dat is ook een mogelijkheid, hé.

Mark Vangheluwe: Dat zou natuurlijk het gemakkelijkste zijn voor jullie, hé.

Danneels: Oh, ik weet niet of dat zo gemakkelijk is. Het is niet zo simpel vergiffenis te vragen in het publiek zo, het is niet zo simpel, hé.

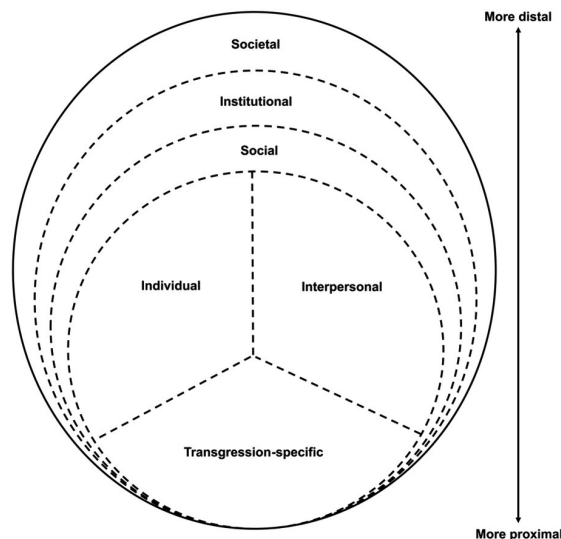
In het kader van het bredere gesprek laat dit fragment scherp zien hoe vergeving misbruikt kan worden om slachtoffers het zwijgen op te leggen. Het onderstreept tevens hoe de bredere context het handelingsvermogen van een slachtoffer en het begrip van vergeving beïnvloedt. Omdat Marks oom een bisschop

was, hadden kerkelijke functionarissen zoals kardinaal Danneels er belang bij om de schade voor de kerk te beperken. Danneels' poging om Mark het zwijgen op te leggen toont aan dat we bij spreken over handelingsvermogen en vergeving na seksueel kindermisbruik binnen de kerk ook institutionele en machtsstructuren moeten betrekken. Dit hoofdstuk gaat daarom dieper in op de contextuele dimensies die van invloed kunnen zijn op het vermogen van slachtoffers om oprechte vergeving te onderscheiden en te verwerken.⁴ Op basis van bestaande empirische literatuur en de casestudy van Mark benadrukken we het belang van het versterken van de positie van slachtoffers binnen verschillende contextuele factoren die cruciaal zijn om te begrijpen wat vergeving wel of niet kan betekenen na SMPR.

CONTEXTUELE LAGEN VAN INTERPERSOONLIJKE VERGEVING: IMPLICATIES VOOR HET HANDELINGSVERMOGEN VAN SLACHTOFFERS

Er zijn veel manieren om de verschillende contextuele lagen of dimensies te beschrijven die van invloed zijn op interpersoonlijke vergeving (Cowden, 2024). In dit hoofdstuk gebruiken we een zeslaags model om het verband tussen handelingsvermogen en vergeving bij slachtoffers van SMPR uiteen te leggen. (zie figuur 1).

Figuur 1. Contextuele lagen van interpersoonlijke vergeving.

De drie meest nabije lagen voor interpersoonlijke vergeving zijn de misbruikspecifieke laag (transgression-specific), de persoonlijke en de interpersoonlijke laag. Deze drie lagen hebben een sterke onderlinge interactie. Seksueel misbruik is onrecht en kan juridisch gezien worden als een misdrijf. Specifieke voor het misbruik is het traumatische karakter, wat kan leiden tot complexe posttraumatische klachten (CPTSS) (Cook et al., 2005; Van der Kolk, 2015) met mogelijk morele schade (*moral injury*) tot gevolg (Griffin et al., 2019; Theuring & Fuller, 2023). In zijn aangrijpende memoires, *Brief aan de paus*, beschrijft Mark de pijn en het trauma veroorzaakt door het misbruik in de volgende woorden (Vangheluwe, 2017, p. 138):

De schaamte die ik toen voelde, is niet te beschrijven. Ik ondervond haar als vernietigend. Het waren gewaarwordingen die een mens innerlijk verminken en de geest verwarren. Mijn lichaam reageerde alsof het prettig aanvoelde, het antwoorde met de oprichting van het geslacht, maar mijn geest blokkeerde en voelde dat iets niet klopte. Die tweestrijd, dat conflict in de ziel, die scheur, beste paus, is niet te beschrijven of te benoemen. Op deze brokstukken bouwde ik mijn leven.

De misbruikspecifieke laag staat in wisselwerking met de persoonlijke laag, die refereert naar de persoonlijkheid, de ontwikkeling, de eigenschappen en de overtuigingen van een individu. Slachtoffers kunnen bijvoorbeeld verschillende overtuigingen hebben over de voorwaarden waaronder ze moeten vergeven, bijvoorbeeld of vergeving afhankelijk moet zijn van het initiatief van de dader om schuld te bekennen. Deze overtuigingen kunnen hun gevoel van eigenwaarde versterken of ondermijnen, afhankelijk in hoeverre ze de machtsverhoudingen in hun relatie met de overtreder beïnvloeden (Yi et al., 2023). Onder de persoonlijke laag verstaan we ook de impact van seksueel misbruik in de kindertijd op de hechting en persoonlijkheidsontwikkeling. Vooral wanneer een vertrouwde volwassene hierbij betrokken is, verstoort seksueel misbruik in de kindertijd het vermogen van een persoon om een gevoel van basisvertrouwen te ontwikkelen (Fonagy et al.,

2017). Als gevolg hiervan wordt seksueel misbruik op jonge leeftijd in verband gebracht met problemen in de omgang met anderen, emotionele ontregeling en suïcidaal gedrag op latere leeftijd (de Aquino Ferreira et al., 2018). Een gebrek aan basisvertrouwen in anderen kan ook van invloed zijn op het vermogen van een persoon om God, de kerk en geestelijken te vertrouwen (Rosetti, 1995), wat mogelijk kan leiden tot religieuze conflicten en vervreemding van God en de kerk (Jouriles et al., 2020). Het ervaren van seksueel misbruik door pastores

Seksueel misbruik in de kindertijd verstoort het vermogen om een gevoel van basisvertrouwen te ontwikkelen.

op jonge leeftijd heeft dus een diepgaande invloed op iemands zelfbeeld, handelingsvermogen en inzicht in wat het betekent om te vergeven (Vangheluwe, 2017; Cowden et al., 2019; Luchies et al., 2010).

De interpersoonlijke laag verwijst naar de interactie tussen slachtoffer en dader en hoe dit van invloed is op de vraag of (en in hoeverre) het slachtoffer de keuzevrijheid heeft om oprecht te vergeven. Empirisch onderzoek heeft aangetoond dat slachtoffers die aan geven meer macht te hebben in de relatie, doorgaans meer vergevingsgezind zijn ten opzichte van de dader (Karremans & Smith, 2010). Bij Mark was er een zeer sterke machtsongelijkheid en dus afhankelijkheid tussen hem en de dader. Niet alleen omdat de dader ouder was, maar ook omdat de misbruiker deel uitmaakte van zijn familie en tevens een geestelijk leider was binnen de kerkelijke traditie waarin hij was opgegroeid.

De aard van het misbruik en de psychologische, relationele en spirituele schade die Mark bij gevolg heeft opgelopen, hadden een schadelijke invloed op zijn handelingsvermogen. Deze misbruikspecifieke, persoonlijke en interpersoonlijke lagen bemoeilijken de weg om oprechte vergeving mogelijk te maken. Vaak

is er eerst een (langdurig) therapeutisch proces nodig waarbij stappen worden gezet om het basisvertrouwen te versterken, het gevoel van eigenwaarde, zelfrespect en handlingsvermogen te vergroten. Dit is nodig om de verantwoordelijkheid en schuld voor het misbruik neer te leggen waar het hoort, bij de dader. Dit geeft ruimte om vervolgens emotioneel te kunnen verdiepen en emoties als boosheid, verdriet en rouw te uiten en te reguleren (Holmgren, 2002; Luchies et al., 2010; Sanderson, 2018). Dit is vaak geen lineair proces, maar gaat met vallen en opstaan. Als dit proces wordt overhaast en de verschillende lagen onvoldoende worden onderkend bestaat het risico dat vergeving geen helende kracht is, maar juist de bestaande destructieve emotionele en relationele dynamieken versterkt die door het misbruik zijn veroorzaakt.

Over het algemeen staan de sociale, institutionele en maatschappelijke lagen een meer op afstand, ze creëren de context die het interpersoonlijke vergevingsproces beïnvloeden. De sociale laag gaat over de sociale systemen waar het slachtoffer deel van uitmaakt (bijv. familie, religieuze gemeenschap) en de potentiële invloed die zij kunnen hebben op het vermogen van het slachtoffer om te vergeven. Sommige naasten kunnen slachtoffers bijvoorbeeld aanmoedigen om te vergeven, waar anderen hen ervan kunnen weerhouden, en weer anderen willen geen eens betrokken zijn (Raj & Wiltermuth, 2016). In het geval van Mark moedigde zijn familie hem aan om te vergeven en te vergeten. Mark beschrijft hoe zijn vader meer vocht voor de eer van zijn broer dan dat hij opkwam voor hem, zijn zoon. Zijn vader deed een appèl op basis van het geloof: 'we zijn allemaal zondaars en hebben vergeving nodig' en 'we moeten geduldig zijn en bidden om herstel' (Vangheluwe, 2017, pp. 72-73). Uit angst voor het schandaal wilde Marks familie het misbruik verdoezelen (Vangheluwe, 2017, p. 177). Mark en zijn vrouw werden zelfs gedwongen dat hun huwelijk zou worden ingezegend door zijn oom en misbruiker. Ook hun drie kinderen werden door hem gedoopt. Vanwege de opvattingen van Marks familie over vergeving en de druk die zij daartoe op Mark hebben uitgeoefend, maakte dat Mark niet in staat was om gerechtigheid na te streven en de verantwoordelijkheid voor het onrecht neer te leggen bij de dader, stappen

die horen bij de intentie om te vergeven (Bash, 2011).

Veel misbruik vindt plaats binnen de context van een organisatie (bijvoorbeeld misbruik binnen een kerkelijke context) of wordt gepleegd door iemand die formeel of informeel verbonden is met een instelling (bijvoorbeeld misbruik gepleegd door iemand in een leidinggevende functie binnen de kerk). Onder deze omstandigheden wordt de institutionele laag belangrijk voor het vergevingsproces. In het geval van Mark werd het misbruik gepleegd door een bisschop die was benoemd binnen de hiërarchie van de katholieke kerk. De reactie van kardinaal Danneels in zijn gesprek met Mark benadrukt zijn bezorgdheid over de reputatieschade die zou ontstaan als Mark het misbruik openbaar zou maken. Gesteund door zijn positie als kardinaal, zette Danneels Mark onder druk om zijn verwrongen visie op vergeving te accepteren en afstand te doen van zijn eigen gevoel van rechtvaardigheid, toewijzen van verantwoordelijkheid en vergeving. Mark kon echter de druk van Danneels weerstaan, mede dankzij de maatschappelijke visieverschuiving op SMPR (Vangheluwe 2017, p. 204), wat ons bij de zesde laag brengt.

Hoewel het moeilijk vast te stellen is hoe concrete gevallen van vergeving worden beïnvloed door de maatschappelijke laag, zijn personen ingebed in een samenleving met normen en waarden die van invloed zijn op hoe zij de wereld om hen heen waarnemen en zich daartoe verhouden. Dit geldt ook voor gedachten, gevoelens en handelingen in reactie op seksueel misbruik. De indirecte invloed van de maatschappelijke laag is dan ook alomtegenwoordig en dringt op subtiele wijze door in alle ervaringen van interpersoonlijke vergeving (Cowden, 2024). Een voorbeeld van deze laag is een individualistische versus collectivistische culturele oriëntatie van een samenleving. Terwijl collectivistische culturen prioriteit geven aan verzoening en herstel van sociale harmonie, benadrukken individualistische culturen de persoonlijke voordelen van vergeving (Worthington et al., 2020). Evenzo kunnen maatschappelijke normen over het openbaar maken van SMPR een indirecte invloed hebben op het emotionele verwerkingsproces van een slachtoffer. Toen Marks misbruik rond zijn 18e eindigde, was het niet gebruikelijk om SMPR publiekelijk bespreekbaar te maken.⁵ Na

talrijke onthullingen van SMPR in verschillende landen en groeiende maatschappelijke steun voor slachtoffers kon Mark twee decennia later het onrecht *wel* aan de kaak stellen, de dader ter verantwoording roepen en de bandopnames van zijn gesprek met Danneels naar de pers lekken.

Hoewel we in dit artikel de contextuele lagen afzonderlijk besproken hebben, geldt in de praktijk dat ze sterk onderling verbonden zijn en in zijn geheel invloed hebben op het handelingsvermogen van slachtoffers. De mate waarin slachtoffers voldoende handelingsvermogen hebben om oprecht te kunnen vergeven, hangt af van hoe hun handelingsvermogen beïnvloed is door de verschillende contextuele lagen die relevant zijn voor het vergevingsproces. Aangezien het op de agenda zetten van vergeving in klinische en pastorale settings gevoeligheid en een juiste timing vereist, bieden we in het volgende deel enkele praktische overwegingen en implicaties van ons model voor het adresseren van vergeving in de context van therapie en pastorale zorg.

PRAKTISCHE OVERWEGINGEN VOOR THERAPIE EN PASTORALE ZORG

Het bespreken van vergeving in een therapeutische en pastorale setting vraagt om verschillende redenen zorgvuldigheid en timing. Om te beginnen bij de misbruikspecifieke laag. Mensen met trauma's uit hun vroege kinderjaren ervaren God vaker als streng, veroordelend en straffend (Kosarkova et al., 2020; Schaap-Jonker et al., 2002). Wanneer de Bijbelse opdracht tot vergeving wordt geïntroduceerd om degenen die ons onrecht hebben aangedaan te vergeven, en tegelijkertijd wordt benadrukt hoe herstellend vergeven zou kunnen zijn voor het eigen proces, kan dit gevoeld worden als *victim blaming*. Het slachtoffer dat al lijdt aan het seksueel misbruik zelf, kan zich bijkomend schuldig gaan voelen en vervallen in zelfverwijt omdat hij of zij zou moeten vergeven maar zich hier niet toe in staat voelt. Het is van belang om vergeven te benaderen als emotioneel proces, waarin de eerste stap is om het onrecht en het leed dat het slachtoffer is aangedaan in zijn volle omvang onder ogen te zien (Enright, 2019; Worthington & Wade, 2020). In het geval van SMPR in de kindertijd, zoals bij Mark, gaat het over complex trauma. Eigen

aan complex trauma is dat het onder ogen komen van de traumatische ervaringen emotioneel te overweldigend is, en dat zowel de beelden, de emoties als de triggers die de traumatische ervaringen oproepen

Het slachtoffer zal niet in een vroeg stadium van het proces in staat zijn te reflecteren op het onrecht dat is aangedaan.

worden vermeden. Het slachtoffer zal dus niet in een vroeg stadium van het proces in staat zijn te reflecteren op het onrecht dat is aangedaan. Wordt in deze fase gesproken over vergeving, dan zal dit vooral vermindering van het trauma in de hand werken. Het onder ogen zien van het trauma houdt in dat men het misbruik met alle zintuigen opnieuw beleeft: het hijgen van de verkrachter, de smaak van het sperma, de geur van alcohol en het zweet van de misbruiker (Ehlers et al., 2002). Hoe jonger en langdurig het misbruik was, des te meer ontregelend en overweldigend het is om dit aan te gaan. Het is begrijpelijk dat het slachtoffer terughoudend is om over het misbruik te praten, triggers die verband houden met het trauma vermijdt, pijnlijke gevoelens wegduwt en zich distantieert van de ervaring om zijn of haar kwetsbare emotionele evenwicht te behouden. Vaak is daarom eerst (langdurige, evidence-based) traumatherapie nodig alvorens zinvol over vergeving kan worden gesproken (Watkins et al., 2018; Van der Kolk, 2015).

Omdat bespreekbaar maken van vergeving in een klinische en pastorale setting complex is, willen we een aantal valkuilen bespreken waar therapeuten en pastorale hulpverleners zich bewust van moeten zijn. Ten eerste gaat de definitie van vergeving als een ervaringsgericht proces waarbij negatieve gedachten, gevoelens of overtuigingen ten opzichte van een overtreder worden vervangen door positievere (McCullough et al., 1998) ervan uit dat de cliënt in contact staat met

haar of zijn gevoelens, met name boosheid over het aangedane onrecht. Langdurig seksueel misbruik leidt er echter vaak toe dat slachtoffers zich als overlevingsmechanisme losmaken van hun lichamelijke sensaties en emoties, zoals pijn, woede, verdriet en rouw (Van der Kolk, 2000). Slachtoffers waren in een kwetsbare en afhankelijke positie van de dader en waren veelal niet in staat woede jegens de dader te uiten. In plaats daarvan werden woedegevoelens vaak onderdrukt of op zichzelf gericht. Bijgevolg is het tijdens en na de traumabehandeling vaak noodzakelijk dat slachtoffers weer in contact komen met hun eigen lichaam, gevoelens en behoeften. Het opnieuw contact maken met en integreren van onderdrukte woede kan sterke gevoelens van angst oproepen. Daders kunnen slachtoffer hebben bedreigd met repercussies voor henzelf of hun families als het misbruik bekend zou worden. In geval van SMPR hebben dergelijke bedreigingen vaak een spirituele autoriteit. Daders waarschuwen dat openbaarmaking een negatieve invloed kan hebben op het spirituele leven van de hele geloofsgemeenschap (Vangheluwe 2017, p. 177). Het doorvoelen van de boosheid en de pijn roept de angst voor consequenties uit de vroege kinderjaren op. Het volledig onder ogen zien van de traumatische ervaringen, met alle bijbehorende emoties, is daarom een intensief therapeutisch proces. Het voortijdig aan de orde stellen van vergeving kan het herstel belemmeren, omdat het risico bestaat dat vergeving een mechanisme wordt om woede en pijn te vermijden ('spiritual bypassing'). Soms wordt dit vermijden in religieuze termen verwoord als 'Ik heb dit in Gods handen gelegd', of door te verwijzen naar bijbelteksten, 'Wees boos, maar zondig niet; laat de zon niet ondergaan over uw boosheid' (Efeziërs 4:26; Fox et al., 2020). Het is dan belangrijk om door te vragen wanneer een slachtoffer aangeeft dat hij of zij de dader heeft vergeven terwijl het trauma nog niet volledig is verwerkt.

Ten tweede veronderstelt vergeving dat het slachtoffer in staat is om gepast verantwoordelijkheid en schuld toe te wijzen waar deze hoort, bij de dader, en in de juiste proporties (North, 1987). Slachtoffers van seksueel misbruik door een vertrouwd autoriteitsfiguur zijn geneigd de verantwoordelijkheid voor wat er is

gebeurd naar zichzelf toe te trekken (Filipas & Ullman, 2006). Voor het slachtoffers is het vaak draaglijker om enige mate van regie te houden door zichzelf verantwoordelijkheid te houden voor het misbruik, dan zichzelf te zien als een afhankelijk slachtoffer van misbruik. En zelfs als ze erin slagen om zich uit te spreken, maakt de relatie met de dader het vaak moeilijk voor hun directe sociale omgeving om hen te geloven, zoals we ook zien bij de casus van Mark Vangheluwe. In families en (religieuze) gemeenschappen worden personen die de heersende harmonie verstoren vaak gezien als de zondebok (Benyei, 2014). Wanneer een slachtoffer details over het misbruik begint te onthullen, is de eerste reactie van de gemeenschap meestal shock of ongeloof, gedreven door de wens om zo snel mogelijk het evenwicht te herstellen. De druk om te vergeven is een manier om een pijnlijk hoofdstuk af te sluiten en verder te gaan. Als gevolg daarvan raakt het slachtoffer opnieuw geïsoleerd en moet hij of zij niet alleen zijn of haar eigen leed verwerken, maar ook het ongemak en gebrek aan erkenning van de religieuze gemeenschap. Veel slachtoffers meldden dat niet alleen het misbruik, maar zeker ook het ongeloof en de afwijzing van de vertrouwde gemeenschap bijdroeg aan de traumatisering (Ullman, 2007). Het niet geloofd worden en victim-blaming isoleren het slachtoffer verder en kunnen de neiging van het slachtoffer versterken om onnodige verantwoordelijkheid voor het misbruik op zich te nemen. Het introduceren van vergeving in een dergelijke context kan precies inspelen op de dynamiek van het nemen van onnodige verantwoordelijkheid voor het misbruik, waardoor het vermogen van het slachtoffer om de dader verantwoordelijk te houden wordt belemmerd. Om slachtoffers te helpen de schuld op de juiste manier toe te wijzen, moeten hulpverleners zich bewust zijn van de vierde en vijfde contextuele laag en de impact van misbruik door geestelijken op hechte (familie) relaties en de religieuze gemeenschap onderzoeken.

Ten derde, in verschillende vergevingsmodellen is inleven in het perspectief van de ander een noodzakelijke stap. Dit vooronderstelt dat men zich een genuanceerd beeld vormt van de innerlijke wereld van de ander (mentaliseren) (Worthington & Sandage, 2016). Het vermogen om zich in te leven ontwikkelt

zich in veilige hechtingsrelaties met verzorgers tijdens de kindertijd (Fonagy et al., 2012). Misbruik tijdens de kindertijd kan echter de hechting verstoren, waardoor het vermogen van een persoon om te mentaliseren mogelijk minder tot ontwikkeling komt of afneemt. Een slachtoffer kan de dader onmenselijken, hem reduceren tot zijn misbruikende handelingen en hem als volledig slecht beschouwen. Om het vermogen om te vergeven terug te krijgen, is het belangrijk dat het slachtoffer zich onafhankelijk voelt van de dader en deze instinctieve afkeer overstijgt. Vergeven vereist een genuanceerd perspectief op de dader, waarbij het helpt als de dader tekenen van verantwoordelijkheid, zelfreflectie en berouw toont en de schade zoveel mogelijk herstelt. Wanneer slachtoffers de dader gaan zien als een medemens, met zowel goede als slechte neigingen, kwetsbaarheid en verantwoordelijkheid, kan gewerkt worden aan vervolgstappen in het proces dat leidt tot vergeving. Daarom is psychotherapie gericht op het versterken van het mentaliseren soms nodig om slachtoffers te helpen een genuanceerd beeld van zichzelf en anderen te vormen (Fonagy et al., 2017). Het is echter essentieel om te beseffen dat de aangerichte schade soms te ernstig is om een genuanceerd beeld van zichzelf en anderen te kunnen vormen.

Tot nu toe ging het over het introduceren van vergeving in een klinische of pastorale zorgomgeving. Aangezien het instituut altijd betrokken is wanneer SMPR plaatsvindt richten we ons in de volgende paragraaf op de institutionele laag die handelingsvermogen bij vergeving kan beïnvloeden.

PRAKTISCHE OVERWEGINGEN VOOR RELIGIEUZE INSTELLINGEN

In een recent interview met de krant *De Standaard* spreekt Mark Vangheluwe de hoop uit

dat er nu eindelijk eens welgemeende excuses komen van de kerk, erkenning van de slachtoffers en een plan van aanpak. Hoe dat er dan moet uitzien, weet ik ook niet. Maar erkenning, excuses en een schadevergoeding aan de slachtoffers: dat is het minste' (Eeckhaut, 2023, par. 22).

In deze paragraaf reageren we op de oproep van Vangheluwe om actie te ondernemen en stellen we institutionele manieren voor waarop de kerk het legitieme verlangen van slachtoffers naar gerechtigheid kan erkennen, verantwoordelijkheid kan nemen en oprechte excuses en genoegdoening kan bieden.

Het bovengenoemde gesprek tussen Mark en kardinaal Danneels een inzichtgevend voorbeeld van institutioneel falen. Danneels vertegenwoordigt naar Mark, in zijn rol als kardinaal, de rooms-katholieke kerk als instituut. Vanuit die rol faciliteert hij een vorm van goedkope vergeving door op te roepen tot geheimhouding en voorbij te gaan aan het creëren van openheid en

De rooms-katholieke traditie kent de visie waarin vergeving verenigd wordt met gerechtigheid, waarheid en genoegdoening.

het belang om verantwoording af te leggen. Kerkleiders zouden daarentegen zich moeten baseren op hun theologische grondslagen en een krachtige institutionele visie op vergeving moeten uitdragen en handhaven naar hun medewerkers (Zollner, 2019, pp. 695, 700-701). In tegenstelling tot wat Danneels voorstelde, kent de rooms-katholieke traditie deze institutionele visie waarin vergeving verenigd wordt met gerechtigheid, waarheid en genoegdoening (Johannes Paulus II, 1997, par. 5). Als dat serieus genomen wordt, vraagt dat om kerkleiders die zich inspannen voor de waarheid en die niet, zoals Danneels, proberen te verhinderen dat het slachtoffer zijn verhaal vertelt. De getuigenissen van de slachtoffers moeten gehoord worden en indien door hen gewenst in het openbaar erkend en recht worden gedaan. In reactie op de verhalen moet de kerk verantwoordelijkheid nemen voor haar rol in het misbruik, publiekelijk excuses aanbieden, een manieren vinden

om het onrecht te herstellen op een manier waar het slachtoffer mee kan instemmen. Tevens zijn er veranderingen nodig op structureel niveau om SMPR te voorkomen. Het publiekelijk erkennen van het onrecht, samen met excuses, genoegdoening en duidelijke structurele maatregelen om ervoor te zorgen dat dergelijk onrecht zich niet opnieuw voordoet, vormt een noodzakelijke context om te kunnen vergeven. Dit staat in schril contrast met het appèl op vergeving zonder erkenning, zelfreflectie en structurele verandering zoals Danneels dat voorstelt. Het aanpakken van de onderliggende context die aanleiding gaf tot de misstanden en misdaden kan helpen om belemmeringen voor vergeving weg te nemen voor een slachtoffer, die anders zou kunnen aarzelen om te vergeven uit angst dat vergeving nog meer schade zou veroorzaken.

Als voorbeeld van waar institutionele structuren in de protestantse traditie mis zijn gegaan, meldde *Christianity Today* in mei 2022 dat de Southern Baptist Convention (SBC) – de grootste protestantse denominatie in de VS – een geheime lijst bijhield van plegers van seksueel misbruik onder het personeel van verschillende kerken die tot de conventie behoorden. Deze geheimhouding was bedoeld om de reputatie van de SBC te beschermen, met als gevolg dat in een groot aantal gevallen reeds bekende daders van SMPR naar nieuwe kerken werden overgeplaatst in plaats van bij de autoriteiten te worden aangegeven. Deze gang van zaken bagatelliseerde het leed van de slachtoffers en stelde andere congregaties bloot aan verder leed. Bovendien beschouwde Augie Boto, destijds lid van de algemene raad van de SBC, het opkomen voor slachtoffers van misbruik als ‘een plan van satan om ons af te leiden van evangelisatie’ (Shellnut, 2022, par. 5). De reactie van de SBC en haar achterban op dit schandaal bracht een pijnlijk prioritering van de reputatie van het instituut boven het welzijn van de slachtoffers aan het licht. De SBC leek meer gericht op het behoud van de reputatie van haar leiders dan op de bescherming en belangenbehartiging van de slachtoffers binnen haar gelederen. Indien de SBC (en alle religieuze instellingen en leiders die zich in een vergelijkbare situatie bevinden) slachtoffers willen helpen om te werken aan vergeving, dan is het haar plicht om ervoor te zorgen dat vergeving niet slechts

een middel is om het onrecht te verdoezelen. Als er vergeving plaatsvindt, maar de institutionele structuren en maatschappelijke waarden die hebben bijgedragen aan het onrecht onveranderd blijven, dan is een kans op herhaling groot en een kans op daadwerkelijke herstel en genoegdoening gemist.

In tegenstelling tot bovenstaande reacties op SMPR is er een alternatieve institutionele reactie mogelijk. Een reactie ten dienste van de slachtoffers, die ruimte maakt voor eventuele vergeving door zich te richten op waarheidsvinding, transparantie, het afleggen van verantwoording, doen van gerechtigheid, bieden van genoegdoening en structurele verandering. Een voorbeeld hiervan is een door de kerk mogelijk gemaakte Commissie voor Waarheid en Verzoening inzake SMPR (Jackson-Meyer, 2023). Waarheids- en verzoeningscommissies (TRC's) zijn een politieke interventie om vrede te brengen in een regio na een conflict (Hayner, 2001). Hoewel commissies verschillen op basis van hun statuten, zijn waarheidsvinding en een eindrapportage van de commissie cruciale onderdelen. De TRC van Zuid-Afrika na de afschaffing van de apartheid, onder leiding van bisschop Desmond Tutu, is misschien het bekendste voorbeeld hiervan. En hoewel die commissie zich richtte op amnestie is dat niet noodzakelijk voor alle TRC's (Tutu, 2009; Hayner, 2001; Worthington & Cowden, 2017). De TRC voor misbruik door gees-

Een TRC zou bijvoorbeeld liturgische elementen kunnen integreren gericht op verdriet en rouw.

telijken zou zich onderscheiden van politieke TRC's omdat deze wordt toegepast in een kerkelijke context en gebaseerd is op theologische idealen van vergeving. Vergeving en verzoening moeten echter niet worden afgedwongen of opgelegd, omdat het proces zich richt op de behoeften van de slachtoffers (Jackson-Meyer,

2023). Deze openbare en transparante benadering van waarheidsvinding kan de weg vrijmaken voor aansprakelijkheid en genoegdoening. TRC's voor SMPR kunnen verschillende vormen aannemen, waarbij gebruik wordt gemaakt van verschillende confessionele en liturgische praktijken, afhankelijk van de behoeften van de slachtoffers en kunnen rituelen bevatten passend in het licht van de contextuele lagen die in dit hoofdstuk zijn beschreven. Een TRC zou bijvoorbeeld liturgische elementen kunnen integreren gericht op verdriet en rouw. Theologe Cathleen Kaveny noemt deze 'Liturgies of Lamentation' (liturgieën van weeklacht): we moeten ten volle rouwen om gebrokenheid voordat we kunnen herstellen en erkennen dat niet alles kan worden genezen (Kaveny, 2021). Rouw kan worden gekanaliseerd door middel van zang of dans, rituelen, of beeldende kunst. Daarnaast kunnen bepaalde aspecten worden verwerkt in betekenisvolle kunstwerken en verhalen.

CONCLUSIE

Aan het begin van dit hoofdstuk stelden we dat de grootste uitdaging voor onderzoek naar vergeving ligt in het ontwikkelen van een integratief theoretisch kader wat enerzijds de heilzame elementen van vergeving ondersteunt en anderzijds de potentiële schaduwzijde ondervangt. Nadruk leggend op het handelingsvermogen van het slachtoffer in het vergevingsproces, stelden we dat vergeving na SMPR moet worden bekeken binnen verschillende contextuele lagen, variërend van de misbruik specifieke laag tot de maatschappelijke dimensie, omdat SMPR niet alleen interpersoonlijk is (dader-slachtoffer), maar ook institutioneel (de dader vertegenwoordigt een religieuze instelling). Onze geïllustreerde analyse belicht enkele omstandigheden waarin de keuzevrijheid van slachtoffers kan worden ondermijnd (bijvoorbeeld sociale en institutionele druk op slachtoffers om te vergeven, zoals in het geval van Mark Vangeluwe) en waarin aansporingen om te vergeven onrechtvaardigheid in stand kunnen houden. Om ervoor te zorgen dat vergeving niet wordt afgedwongen, hebben we praktische overwegingen voor therapie en pastorale zorg besproken, waarbij we de nadruk hebben gelegd op de noodzaak van een traumagerichte benaderingen die de ervaring, het handelingsvermogen

en de timing van het slachtoffer bij het omgaan met vergeving respecteren. Voor religieuze instellingen kunnen institutionele reacties, zoals een Waarheids- en Verzoeningscommissie, een kader bieden voor waarheidsvinding en genoegdoening. Door middel van transparantie, verantwoording, excuses, genoegdoening en structurele veranderingen om slachtoffers te ondersteunen en toekomstig misbruik te voorkomen, kunnen kerken obstakels wegnemen voor slachtoffers bij hun zoektocht naar wat het betekent om te vergeven.

Als blijkt dat het prioriteren van de handelingsvermogen van slachtoffers en het contextualiseren van vergeving binnen bredere sociale en institutionele kaders ons begrip van vergeving vergroot en echte vergeving faciliteert dat zich richt op genezing en gerechtigheid, kunnen de ideeën in dit hoofdstuk worden toegepast in veel verschillende institutionele contexten. Een focus op uitsluitend interpersoonlijke vergeving (de eerste drie lagen van ons model) bij instituties waarbinnen seksueel misbruik plaatsvindt (bijvoorbeeld seksueel misbruik op scholen, in het leger of in de sport), kan onbedoeld het welzijn van slachtoffers ondermijnen en onrechtvaardigheid in stand houden. Een suggestie voor verder onderzoek is om het in dit hoofdstuk ontwikkelde werkmodel toe te passen op verschillende scenario's waarin seksueel misbruik heeft plaatsgevonden in een institutionele context, om de toepasbaarheid en effectiviteit ervan te valideren en te verfijnen.

NOTEN

1. De oorspronkelijke engelse versie van dit artikel is verschenen als een hoofdstuk in het *International handbook of emotions* (Mayer & Vanderheiden, 2025, p. 107-118) onder de titel 'Forgiveness reconsidered: Agency and the contextual nature of forgiveness in the aftermath of clergy sex abuse'. De Nederlandse vertaling is van Allard Sierksma en Wilco de Vries.
2. Het Engelse woord 'agency' is moeilijk te vertalen in het Nederlands. *Agency* gaat onder andere over het vermogen om in vrijheid keuzes te maken, initiatieven te nemen, en grenzen aan te geven. Als vertaling voor agency hebben we gekozen voor 'handelingsvermogen'. Handelingsvermogen moet dus geïnterpreteerd worden in deze brede zin.

3. In de jaren 80 en 90 waren er voortdurende discussies over de grenzen van vergeving en de vraag of sommige mensen ‘irredeemably rotten’ zijn (Jones, 1995, pp. 241-78; Murphy & Hampton, 1988; Murphy, 2003; Wiesenthal, 1997). Toch benadrukten volkswijsheid en psychologie in die tijd de voordelen van vergeving (McNulty, 2020). McNulty begon in het begin van de jaren 2000 onderzoek te doen naar de mogelijke kosten van vergeving. Hij beweerde dat vergeving de kans op latere overtredingen door de partner in het huwelijk vergroot (McNulty, 2010a), waardoor hij sprak over ‘de donkere kant van vergeving’ (McNulty, 2011).
 4. Gezien de vele betekenissen die aan vergeving worden toegekend, benadrukken we nogmaals dat vergeving de mogelijkheid van rekenschap afleggen en gerechtigheid niet uitsluit. Wanneer we het hebben over ‘oprechte vergeving onderscheiden en verwerken’, bedoelen we een complex, emotioneel proces waarin vragen over genezing, rekenschap afleggen (van de dader) en gerechtigheid moeten worden onderscheiden.
 5. In zijn memoires wijst Mark erop dat de Dutroux-affaire veel aandacht vestigde op het probleem van seksueel kindermisbruik (Vangheluwe, 2017), wat suggereert dat er vóór die affaire minder aandacht was voor het probleem van seksueel kindermisbruik in de Belgische samenleving. Het werk van priester Rik Deville over machtsmisbruik binnen de katholieke kerk, met name zijn boek *De laatste dictatuur* uit 1992, was voor slachtoffers van SMPR een aanleiding om naar buiten te treden en hun ervaringen met hem te delen. Het zou echter nog vele jaren duren voordat de volledige omvang van seksueel misbruik van kinderen door de Rooms-Katholieke Kerk in België duidelijk werd en aan het licht kwam. Het lekken van Marks gesprek met Danneels was belangrijk in dat onthullingsproces.
- REFERENTIES
- Aquino Ferreira, L. F. de, Pereira, F. H. Q., Benevides, A. M. L. N., & Melo, M. C. A. (2018). Borderline personality disorder and sexual abuse: A systematic review. *Psychiatry Research*, 262, 70–77. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.01.043>
- Arms, M. F. (2002). When forgiveness is not the issue in forgiveness: Religious complicity in abuse and privatized forgiveness. *Journal of Religion & Abuse*, 4(4), 107–128.
- Bash, A. (2011). *Just forgiveness: Exploring the Bible, weighing the issues*. SPCK Publishing.
- Benyei, C. R. (2014). *Understanding clergy misconduct in religious systems: Scape-goating, family secrets, and the abuse of power*. Routledge.
- Crisp, B. (2007). Spirituality and sexual abuse: Issues and dilemmas for survivors. *Theology & Sexuality*, 13(3), 301–314. <https://doi.org/10.1177/1355835807078263>
- Cook, A., Spinazzola, J., Ford, J., Lanktree, C., Blaustein, M., Cloitre, M., & Van der Kolk, B. (2005). Complex trauma. *Psychiatric Annals*, 35(5), 390-398. <https://doi.org/10.3928/00485713-20050501-05>
- Cook, K. V., Kurniati, N. M. T., Suwartono, C., Widayarni, N., Worthington, E. L., Jr., & Crowden, R. G. (2022). Differential effects of decisional and emotional forgiveness on distress and well-being: A three-wave study of Indonesian adults. *Frontiers in Psychology*, 13, 918045. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.918045>
- Cowden, R. G. (2024). Four key areas of interpersonal forgiveness research that have developed over the last three decades: A reflection and tribute to Everett L. Worthington, Jr. *Spirituality in Clinical Practice*, 11(2), 94–104. <https://doi.org/10.1037/scp0000329>
- Cowden, R. G., Worthington, E. L., Jr., Griffin, B. J., & Garthe, R. C. (2019). Forgiveness moderates relations between psychological abuse and indicators of psychological distress among women in romantic relationships. *South African Journal of Science*, 115(11-12), 1–7. <http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2019/6353>
- De Danneels-tapes: Wat de kardinaal écht zei tegen het slachtoffer van Vangheluwe. (2010, August 28). *De Standaard*. <https://www.standaard.be/cnt/e62uj70s>
- Ehlers, A., Hackmann, A., Steil, R., Clohessy, S., Wenninger, K., & Winter, H. (2002). The nature of intrusive memories after trauma: The warning

- signal hypothesis. *Behaviour Research and Therapy*, 40(9), 995–1002. [https://doi.org/10.1016/s0005-7967\(01\)00077-8](https://doi.org/10.1016/s0005-7967(01)00077-8)
- Eeckhaut, M. (2023, December 23). Mark Vangheluwe: ‘Stop met voor mij te bidden. Jullie maken het alleen maar erger.’ *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20231220_94988953
- Enright, R. D. (2019). *Forgiveness is a choice: A step-by-step process for resolving anger and restoring hope*. American Psychological Association.
- Filipas, H. H., & Ullman, S. E. (2006). Child sexual abuse, coping responses, self-blame, posttraumatic stress disorder, and adult sexual revictimization. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(5), 652–672. <https://doi.org/10.1177/0886260506286879>
- Fonagy, P., Bateman, A. W., & Luyten, P. (2012). Introduction and overview. In A. W. Bateman & P. Fonagy (Eds.), *Handbook of mentalizing in mental health practice* (pp. 3–42). American Psychiatric Publishing.
- Fonagy, P., Campbell, C., & Luyten, P. (2017). Mentalizing. In S. N. Gold (Ed.), *APA handbook of trauma psychology: Foundations in knowledge* (pp. 373–388). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000019-019>
- Fox, J., Picciotto, G., Cashwell, C. S., Worthington, E. L., Jr., Basso, M. J., Brown Corrigan, S., Toussaint, L., & Zeligman, M. (2020). Religious commitment, spirituality, and attitudes toward God as related to psychological and medical help-seeking: The role of spiritual bypass. *Spirituality in Clinical Practice*, 7(3), 178–196. <https://doi.org/10.1037/scp0000216>
- Griffin, B. J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B. T., Bryan, C. J., Schmitz, M., Villierme, C., Walsh, J., & Maguen, S. (2019). Moral injury: An integrative review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350–362. <https://doi.org/10.1002/jts.22362>
- Griffin, B. J., Cowden, R. G., & Shawkey, L. (2020). Bibliography of narrative reviews and meta-analyses on forgiveness (2004–2018). In E. L. Worthington, Jr. & N. G. Wade (Eds.), *Handbook of forgiveness* (2nd ed., pp. 335–344). Routledge.
- Hayner, P. B. (2001). *Unspeakable truths: Confronting state terror and atrocity*. Routledge.
- Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery: The aftermath of violence—From domestic abuse to political terror*. Basic Books.
- Holmgren, M. R. (2002). Forgiveness and self-forgiveness in psychotherapy. In S. Lamb & J. G. Murphy (Eds.), *Before forgiving: Cautionary views on forgiveness in psychotherapy* (pp. 112–135). Oxford University Press.
- Hood, H. (2003). Speaking out and doing justice: It's no longer a secret but what are the churches doing about overcoming violence against women? *Feminist Theology*, 11(2), 216–225. <https://doi.org/10.1177/096673500301100212>
- Horsfield, P. (2002). Forgiving abuse: An ethical critique. *Journal of Religion & Abuse*, 4(4), 51–70.
- Jackson-Meyer, K. (2023). A clergy abuse truth and reconciliation commission. In D. J. Fleming, J. F. Keenan, & H. Zollner (Eds.), *Responding to the sexual abuse crisis in the Catholic Church: Perspectives from theology and theological ethics* (pp. 230–246). Wipf and Stock. <https://doi.org/10.55476/001c.72067>
- Jouriles, E. N., Rancher, C., Mahoney, A., Kurth, C., Cook, K., & McDonald, R. (2020). Divine spiritual struggles and psychological adjustment among adolescents who have been sexually abused. *Psychology of Violence*, 10(3), 334–343. <https://doi.org/10.1037/vio0000274>
- John Paul II. (1997, January 1). Offer forgiveness and receive peace: Message for the XXX World Day of Peace. Retrieved from http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_08121996_xxx-world-day-for-peace.html
- Jones, L. G. (1995). *Embodying forgiveness: A theological analysis*. Eerdmans.
- Karremans, J. C., & Smith, P. K. (2010). Having the power to forgive: When the experience of power increases interpersonal forgiveness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(8), 1010–1023. <https://doi.org/10.1177/0146167210376761>
- Kaveny, M. C. (2021). Anger, lamentation, and common ground. *Theological Studies*, 82(4), 678–684. <https://doi.org/10.1177/00405639211053648>
- Kolk, B. van der (2015). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Penguin Books.

- Kolk, B. van der (2000). Posttraumatic stress disorder and the nature of trauma. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2(1), 7–22. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2000.2.1/bvdolk>
- Kosarkova, A., Malinakova, K., Dijk, J. P. van, & Tavel, P. (2020). Childhood trauma and experience in close relationships are associated with the God image: Does religiosity make a difference? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(23), 8841. <https://doi.org/10.3390/ijerph17238841>
- Luchies, L. B., Finkel, E. J., McNulty, J. K., & Kumashiro, M. (2010). The doormat effect: When forgiving erodes self-respect and self-concept clarity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(5), 734–749. <https://doi.org/10.1037/a0017838>
- McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Jr., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(6), 1586–1603. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.75.6.1586>
- McNulty, J. K. (2010a). Forgiveness increases the likelihood of subsequent partner transgressions in marriage. *Journal of Family Psychology*, 24(6), 787–790. <https://doi.org/10.1037/a0021678>
- McNulty, J. K. (2011). The dark side of forgiveness: The tendency to forgive predicts continued psychological and physical aggression in marriage. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 37(6), 770–783. <https://doi.org/10.1177/0146167211407077>
- McNulty, J. K. (2020). Highlighting the dark side of forgiveness and the need for a contextual approach. In E. L. Worthington & N. G. Wade (Eds.), *Handbook of forgiveness* (2nd ed., pp. 33–42). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351123341-4>
- Murphy, J. G. (2003). *Getting even: Forgiveness and its limits*. Oxford University Press.
- Murphy, J. G., & Hampton, J. (1988). *Forgiveness and mercy* (1st ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511625121>
- North, J. (1987). Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*, 62(242), 499–508. <https://doi.org/10.1017/S003181910003905X>
- Patton, S. (2015, June 22). Black America should stop forgiving white racists. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2015/06/22/black-america-should-stop-forgiving-white-racists/>
- Philpott, D. (2012). *Just and unjust peace: An ethic of political reconciliation*. Oxford University Press.
- Philpott, D. (2013). The justice of forgiveness. *Journal of Religious Ethics*, 41(3), 400–416. <https://doi.org/10.1111/jore.12021>
- Pisa, N. (2010, May 10). Vatican cardinal attacks fellow cardinal for “covering up” abuse case. *The Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/vaticancityandhollysee/7703232/Vatican-cardinal-attacks-fellow-cardinal-for-covering-up-abuse-case.html>
- Potts, M. I. (2022). *Forgiveness: An alternative account*. Yale University Press.
- Raj, M., & Wiltermuth, S. S. (2016). Barriers to forgiveness. *Social and Personality Psychology Compass*, 10(11), 679–690. <https://doi.org/10.1111/spc3.12290>
- Rossetti, S. J. (1995). The impact of child sexual abuse on attitudes toward God and the Catholic Church. *Child Abuse & Neglect*, 19(12), 1469–1481. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(95\)00100-1](https://doi.org/10.1016/0145-2134(95)00100-1)
- Sanderson, C. (2019). The role of forgiveness after interpersonal abuse: Danger or road to recovery and healing? In S. Hance (Ed.), *Forgiveness in practice* (pp. 137–146). Jessica Kingsley Publishers.
- Sandage, S. J., & Williamson, I. (2007). Forgiveness in cultural context. In E. L. Worthington, Jr. (Ed.), *Handbook of forgiveness* (pp. 65–80). Routledge.
- Schaap-Jonker, H., Eurelings-Bontekoe, E., Verhagen, P. J., & Zock, H. (2002). Image of God and personality pathology: An exploratory study among psychiatric patients. *Mental Health, Religion & Culture*, 5(1), 55–71.
- Shellnut, K. (2022, May 22). Southern Baptists refused to act on abuse, despite secret list of pastors. *Christianity Today*. Retrieved April 12, 2024, from <https://www.christianitytoday.com/news/2022/may/southern-baptist-abuse-investigation-sbc-cc-legal-survivors>.

- html
- Theuring, A., & Fuller, A. K. (2023). Clergy abuse and students' moral injury. In D. Meyers & M. S. Barnett (Eds.), *Spiritual healing from sexual violence* (pp. 42-59). Routledge.
- Tracy, S. (1999). Sexual abuse and forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 27(3), 219-229. <https://doi.org/10.1177/009164719902700302>
- Tutu, D. (1999). *No future without forgiveness*. Image/Doubleday.
- Ullman, S. E. (2007). Relationship to perpetrator, disclosure, social reactions, and PTSD symptoms in child sexual abuse survivors. *Journal of Child Sexual Abuse*, 16(1), 19-36. https://doi.org/10.1300/J070v16n01_02
- Vangheluwe, M. (2017). *Brief aan de paus* [Letter to the Pope]. De Bezige Bij.
- Volf, M. (1996). *Exclusion & embrace: A theological exploration of identity, otherness, and reconciliation*. Abingdon Press.
- Watkins, L. E., Sprang, K. R., & Rothbaum, B. O. (2018). Treating PTSD: A review of evidence-based psychotherapy interventions. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 12, 258. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2018.00258>
- Wilson, J. P., Drozdek, B., & Turkovic, S. (2006). Posttraumatic shame and guilt. *Trauma, Violence, & Abuse*, 7(2), 122-141. <https://doi.org/10.1177/1524838005285914>
- Worthington, E. L., Jr., & Cowden, R. G. (2017). The psychology of forgiveness and its importance in South Africa. *South African Journal of Psychology*, 47(3), 292-304. <https://doi.org/10.1177/0081246316685074>
- Worthington, E. L., Jr., & Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and spirituality in psychotherapy: A relational approach*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14712-000>
- Worthington, E. L., Jr., & Wade, N. G. (Eds.). (2020). *Handbook of forgiveness* (2nd ed.). Routledge.
- Worthington, E. L., Jr. (2020). Understanding forgiveness of other people: Definitions, theories, and processes. In E. L. Worthington, Jr. & N. G. Wade (Eds.), *Handbook of forgiveness* (2nd ed., pp. 11-21). Routledge.
- Worthington, E. L., Jr., Nonterah, C. W., Utsey, S. O., Griffin, B. J., Carneal, C. C., Cairo, A. H., Osei-Tutu, A., Cowden, R. G., Pillay, B. J., Kardio, K. K., & Germer, L. S. (2020). Forgiveness research in Africa: The present status and future prospects. In E. L. Worthington, Jr. & N. G. Wade (Eds.), *Handbook of forgiveness* (2nd ed., pp. 223-233). Routledge.
- Wiesenthal, S. (1997). *The sunflower: On the possibilities and limits of forgiveness* (H. J. Cargas & B. V. Fetterman, Eds.; Rev. and expanded 2nd ed.). Schocken Books.
- Yi, Z., Wu, D., & Deng, M. (2023). Beliefs about the nature of forgiveness and avoidance of an offender among Chinese college students. *Behavioral Sciences*, 13(9), 747. <https://doi.org/10.3390/bs13090747>
- Zollner, H. (2019). The child at the center: What can theology say in the face of the scandals of abuse? *Theological Studies*, 80(3), 692-710. <https://doi.org/10.1177/004056391985686>

PERSONALIA

Wilco de Vries (ThD) is universitair docent aan de Theologische Universiteit Utrecht en onderzoeker bij Duke Divinity School. Correspondentieadres: wilco.devries@tuu.nl.

Jonathan C. Rutledge (PhD) is *associate professor of philosophy* aan Asbury University.

Kate Jackson-Meyer (PhD) is *research associate* bij het Human Flourishing Program van Harvard University.

Allard Sierksma (MSc) is klinisch psycholoog en teamleider bij GGZ Centraal, en PhD-student bij Kennisinstituut christelijke ggz. Correspondentieadres: ajsierksma@gmail.com.

Hanneke Schaap-Jonker (PhD) is hoogleraar klinische godsdienstpsychologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en rector van het Kennisinstituut christelijke ggz. Correspondentieadres: h.schaap@kicg.nl.

Richard G. Cowden (PhD) is sociaal psycholoog en onderzoeker bij het Human Flourishing Program van Harvard University.